

Az iskolai szemléltetés a „rész az egész helyett” típusú ikonicitással az intermedialitás kontextusában

Absztrakt. Oktatásszemiotikai tanulmányukban a szerzők arra törekednek, hogy az általános iskolai történelemtanítás egyik bevált szemléltetési formáját a szemiotika eszköztárát felhasználva értelmezzék és erre támaszkodva továbbfejlesszék. A „rész az egész helyett” szemléltetési formát alkalmazva a tanár a történelem órát olyan szemléltető anyag felmutatásával kezdi, amely könnyen jelképpé fejleszthető az órai anyag egészét tekintve. A szemléltető anyag rész jelképjellegét tudatosan kihasználva hatékonyabban lehet fenntartani a tanulók érdeklődését. Ezen túlmenően a többi szemléltető anyagnak a használt jelkép körüli elrendezése és azzal való szerves összeépítése segítheti a történelmi esemény vagy folyamat tanulói megértését. A jelképül kiválasztott szemléltető anyag így kialakuló centrális szerepe a tananyag óravégi összefoglalását is mélyebben megalapozza. A „rész az egész helyett” szemléltetési forma illetően alkalmazása az eddig megtartott iskolai órák gyakorlatának elemzésén alapul. Tekintettel arra, hogy a téma a magyar nyelvű szakirodalomban még szokatlan, a szerzők a szövegben kiemeléssel külön jelezték azokat a kulcsfontosságú szemiotikai mozzanatokat, amelyek e szemléltetési formának a továbbfejlesztését megalapozták.

Bevezetés

Tanulmányunk elsődleges célja az általános iskolai oktatás keretében kialakítható szemléltetés egyik sajátos formájának szemiotikai vizsgálata. A szemléltetésnek ez a formája régóta ismert, és így nem ez az újdonság, hanem a szemiotikai értelmezése és az ennek alapján való átalakítása és továbbfejlesztése. A kutatás e fázisában még elsősorban azzal foglalkozunk, hogyan hasznosítható ez a forma az általános iskolai történelemoktatásban. Ezért annak a mérvadó didaktikai szakirodalomnak az idézését,¹ amelynek tükrében majd később vizsgáljuk meg újra az eredményeinket, itt még mellőzzük.

A tanulmányunk célja tehát nem egy teljes óra lebonyolításának szemiotikai elemzése, és kiváltképpen nem a tananyag történelmi jelentéseinek elemzése, hanem csak egy alkalmazható szemléltetési forma vizsgálata. Ebben a vonatkozás-

¹ A témával a következő művek foglalkoznak részletesebben: GAUL-ÁCS Ágnes, GAUL Emil, GERGELYNÉ KISS Melinda, KÁRPÁTI Andrea, KLIMA Gábor, KOVÁCS Hajnalka, PÖCZOS Valéria, TÓTH Tibor, TÓTH Zsuzsanna, *Vizuális kommunikáció az oktatásban* (elektronikus dok.). Mindenki iskolája sorozat, Budapest: ELTE, 2019; FALUS Iván (szerk.), *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*, 7. kiadás utánnyomása. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2007; KÖVECSESNÉ GÖSI Viktória, *A digitális korszak oktatásmódszertani kihívásai*, Győr: Széchenyi István Egyetem, 2010.

ban a saját korábbi általános kutatási célkitűzéseinket konkretizáljuk.² A tapasztalati eredmények általánosításához további kutatásokra lesz szükség.

E szemléltetési formában a tanár a tanóra elején először annak témájához szorosan kapcsolódó dokumentumrészletet, egy rövid filmrészletet, vagy egy fontos fotót mutat be a tanulóknak. Ez a szemléltető anyag valamilyen nagyobb szemléltető anyag része és egyrészt arra, másrészt pedig a téma más részeire is utal, azokról jelentése van a jelértelmezői szerepet betöltő tanulók számára. A rész és az egész viszonya nemcsak szemiotikai, hanem logikai téma is lehet.³ Szerepe elsősorban nem a szimbolikus, hanem az úgynevezett filozófiai logikában van. A szemiotikai szemantikán belül a rész és az egész viszonya az indexikalitás összefüggésében kiemelten jelenik meg, mivel az indexikus jel jelhordozója egyes esetekben a jeltárggyal fizikailag is összefügghet, tehát annak része lehet.

A szemléltetés előrehaladása során a tanár bővíti a kiválasztott szemléltető anyagot úgy, hogy a tanulók figyelmét továbbra is fenntartsa és tematikusan kiterjessze. Ez a bővítés szintaktikai és szemantikai elemeket tartalmaz. Ez az **első szemiotikai mozzanat**, mivel a szemléltetés előkészítésében azt érvényesítjük és arra mutatunk rá, hogy már együtt áll egy jelviszony három fő összetevője. A három összetevőből álló jelviszonynak megvan az a jól ismert sajátossága, hogy a jelhordozó, mint az egyik alkotóelem, a másik alkotóelem, a jeltárgy helyett áll, és arról közvetít jelentést a jelértelmező számára. Alkalmazva tehát ezt a szemléltetés adott formájának szemiotikai leírásához, az átlátható, hogy a kezdeti szemléltetésre kiválasztott rész mint jelhordozó áll az egész mint jeltárgy helyett a tanulók mint jelértelmezők számára.

54 Az az egész szemléltető anyag, amelyből egy részt kiválaszt a tanár az óra elejére, kiemelkedő fontosságú az óra témájának bemutatásában. Ezt az egész szemléltető anyagot tehát először a kiválasztott rész reprezentálja, *pars pro toto* – rész az egész helyett – módjára, és csak később jelenik meg a maga egészében. Ezért választottuk ezt az elnevezést e szemléltetési módhoz. Némi megfontolás után mind a „szinekdochés”, mind pedig a „metonimikus” ikonicitás elnevezéseket elvetettük, egyrészt mert nem fejezik ki elég hűen a módszer lényegét, másrészt pedig azért, mert mindkettőnek erős nyelvtudományi kötődése van.

Szemiotikai szempontból a kiválasztott rész olyan jelhordozó, amely egy ikonikus jel része lesz. Azért ikonikus ez a jel, mert a rész valamilyen mértékben hasonlít az egészre, vagy annak egy nem kiválasztott részére. Szemléltetésről lévén szó, talán helyesebb, ha nem jeltől, hanem máris inkább jelalakzatról beszélünk. Ez a

2 Az MTA Szemiotikai Munkabizottsága által szervezett szemiotikaoktatási konferenciák anyagait a *Jeltudós a katedrán* című könyvsorozatban adtuk közre: Szívós Mihály, *A szemiotikaoktatás lehetséges stratégiáiról és a szemiotikai oktatási minimumról. Lassan körvonalazódó alapelvek.* = *Jeltudós a katedrán II. Tanulmányok a szemiotika oktatásáról.* szerk. Szívós Mihály, Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2022a, 83–103.; Szívós Mihály, *A szemiotika mint módszertani komponens a didaktikában és a tanulásmódszertanban. Néhány alapvető alkalmazási lehetőség felvázolása* = *Jeltudós a katedrán II. Tanulmányok a szemiotika oktatásáról.* szerk. Szívós Mihály, Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2022b, 104–111.

3 Lásd Nikolaj I. KONDAKOW *Wörterbuch der Logik* című művét, és abban a Rész és az egész címszót (Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1978, 480.).

második szemiotikai mozzanat a kifejtésben. Azt most még csak előre bocsájtjuk, hogy az elemzésben az éppen említett szemantikai és szintaktikai dimenzió mellett meg fog majd jelenni a pragmatikai dimenzió is, tehát kitérünk arra is, hogyan használhatják fel a tanulók a felmutatott jeleket. Ezáltal majd háromdimenzióssá bővül az eredményünk, mivel a jeltudomány három részdiszciplínájának eszközkészleteihez nyúlunk.

A szemiotikai ikonicitásnak három fajtája van, amelyek közül a *másolatszerű ikonicitás* erős, a *diagrammatikus* közepes, míg a *metaforikus* csak kis hasonlóságot tartalmaz.⁴ Az egészet képviselő vagy jelző rész és maga az egész közötti ikonikus viszony a diagrammatikus ikonicitás körébe tartozik. Ez, vagyis a diagrammatikus ikonicitás egy formájának specifikálása a szemléltetés elemzésén belül a **harmadik szemiotikai mozzanat**. Azért jelezzük így, minden alkalommal valamilyen szemiotikai lépés megtételét, hogy ne essünk abba az igen gyakori hibába, hogy egy másik tudomány eljárását minden további nélkül szemiotikainak minősítsük csak azért, mert az valamilyen jelentés feltárására vagy meghatározására irányul.

A szemléltetés az általános iskolai oktatásban

Az oktatási gyakorlatban a szemléltetés különböző módjai a tanítási-tanulási folyamat szerves részét képezik. Az oktatási módszerek fejlődése, a technikai újdonságok megjelenése és legutóbb a világvárvány miatt kényszerűen kibővített online oktatás nagyban szélesítette az alkalmazott eszközök palettáját az elmúlt években. Ugyanakkor – pragmatikai, vagyis jelhasználati szempontból nézve – nagy szükség is van a szemléltetésre, hiszen a felnövekvő Z és alfa generáció figyelmét rengeteg ingerrel lehet csak lekötni. Mindkét generáció a digitális világban nő fel, az okoseszközök használata már alsó tagozaton vagy épp óvodáskorban természetes számukra. Nem e tanulmány feladata azt megítélni, hogy ennek mennyire széleskörű hatásai vannak a gyerekek fejlődésére. Kétségtelen azonban, hogy a mai általános iskolás diákok erősen digitalizált világban nőnek fel, és ez jelentős mértékben befolyásolja tanulásukat, figyelemtartásukat. Általánosságban elmondható, hogy a Z és alfa generáció tagjai rengeteg és nagyrészt szüretlen információáradattal találkoznak már nagyon fiatal korukban. Ha nincs elég inger, unatkoznak, „továbblépnek”, figyelmük elkalandozik. Sok információt képesek befogadni, de tudásuk felületes, az új ismeretek nem mélyülnek el, rendszerszemléletük nem alakul ki. Éppen ezért fontos a pedagógiai gyakorlatban a világosan megfogalmazott tételekkel, normákkal összekapcsolt, és szemiotikai szempontból jól formált szemléltetés, melynek feladata többek között a figyelemfelkeltés a mélyebb megértés végett, majd a figyelem fenntartása és felhasználása, a tanultak beillesztése és az ismeretek elmélyítése, a rendszerben való gondolkodás elősegítése érdekében. Jelen tanulmány másik fő célja annak feltárása a szemiotika eszköztárának segítségével, hogyan lehet megtartani és kiterjeszteni a tanulók

4 Az ikonicitás három alosztályát a modern szemiotika kiemelkedő alakja, az amerikai Charles Sanders Peirce vezette be. *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című mű (Budapest: Loisir Kiadó, 2012, 211–220.) a részletes ismertetésük mellett a kialakított magyar elnevezésüket is megadja.

figyelmét. E feladat megköveteli azt is, hogy a szemléltető pedagógus maga is sokkal tudatosabban alakítsa ki a szemléltetés választott formáit, és ennek során vegye figyelembe a jelértelmezők jelhasználati képességeit és szokásait. Ez a **negyedik szemiotikai mozzanat**. E ponton a szemantikai és a szintaktikai dimenzió mellett megnyitottuk az elemzés pragmatikai dimenzióját is.

A szemiotika módszertani elemei a tanórai szemléltetés tervezésében

Az oktatási folyamat, és ezen belül például a tanóra tervezésénél érdemes részletesen megvizsgálni azt, hogy a szemléltető eszközeinkkel mire vagyunk képesek. A tanár csak így tudja igazán elősegíteni és támogatni a figyelem fenntartását és a megértést. Természetesen a szemléltetés és az alkalmazott eszközök tantárgy- és témaspecifikusak, nem feltétlenül használhatók ugyanazok a technikák és módszerek a matematika- és az irodalomórán, sőt, valószínűleg nem tudjuk ugyanazt alkalmazni a geometria és törtek tanításánál sem.

A hívókép mint rész az egész helyett típusú ikonikus jel

56

Amint azt már a bevezetőben említettük, egy olyan képpel vagy más szemléltető anyaggal indíthatjuk a történelemórát, vagy vezethetünk be vele akár egy egész témakört is, amely hívójelként tűrhető pontossággal kijelöli az oktatás tárgyát. Ez az ikonikus hívójel funkciót betöltő, esetenként változtatható szemléltető elem lehet egy jól megválasztott fotó vagy filmrészlet, mely felhívja a figyelmet, előkészíti az órát vagy témakört azzal, hogy elkezdi a főtéma kibontását és kismértékben előre jelzi kontextusának megteremtését. Fontos, hogy a szemléltetés eme első szakaszában a kiválasztott fotó vagy a filmrészlet ne lezáró jellegű legyen, hanem nyitó vagy folyamatában félbeszakított, ahol a nézők, vagyis a tanulók valamire még várnak, mert érzik vagy tudják, hogy még valamire sor kerül. Ez a valami majd az ikonikus hívójel köré fonódó egész lesz, amelynek a hívójel jelhordozója az egyik része. Ezért szintaktikai szempontból az az oktatástervezési feladat adódik, hogy a hívójelet második lépésben egy nagyobb jelalakzattá tágítsuk ki. A szemléltetés folyamatát tehát kibontakozó szintaktikai építkezésként, nagyobb jelalakzatok kialakításaként fogjuk fel, amely persze számos szemantikai adalékkal is kiegészül. Ez az **ötödik szemiotikai mozzanat** a szemléltetés megtervezésében.

Amint arra már utaltunk, egy kép, fotó vagy rövid filmrészlet úgy lehet a rész az egész helyett módján ikonikus, hogy egy egész részeként visszaotal magára erre az egészre. Ily módon válik jelhordozóvá egy ikonikus jelviszonyban, mert a rész és az egész közötti viszony az említett módon alapvetően diagrammatikus, vagyis tartalmaz bizonyos strukturális hasonlóságot a jelhordozó és a jeltárgy között. Ily módon a már említett ikonikus hívójel, a történelem egy eseményét vagy szereplőjét ábrázoló fotó vagy filmrészlet is diagrammatikus ikonikus jel, mert nem tekinthető másolatszerűnek és metaforikusnak sem.

Ha a hívójel kép vagy film, akkor a tanár már intermedialitást alkalmaz. A hívójel kiválasztásánál tehát az anyag előzetes feldolgozása során nemcsak a rész-

egész viszonyt kell az oktátónak elemeznie, hanem azt is, hogy mennyire lesznek intermedialisak a következő szemléltetési szakaszok és azok között – az interikonicitást is bevonva – milyen mértékű összhangot lehet létrehozni. Az interikonicitás bevonása a **hatodik szemiotikai mozzanat** a fejtegetésünkben. Módszertanilag mindenképpen az a következetes, ha az intermedialitás folyamatos és lehetőleg harmonikus marad, és a kontextusbővítések ennek megfelelően következnek be. Így a fotót kiegészítheti egy akusztikus hangegyüttes, amely szorosan kapcsolódik annak témájához, ahogy ez a filmrészletben is megvalósul – kivéve akkor, ha néma-filmrészlet kerül bemutatásra. A korhoz tartozó zene egy kapcsolódó részletének megszólaltatása is erősítheti azt a figyelmet, amely a hívójel köré szerveződik. Az intermedialitásnak ez a kiterjesztése a szemléltető anyag köré szerveződő kontextus megteremtésének első lépése lehet. Ugyanakkor az intermedialitás kevésbé radikális formáit is lehet alkalmazni, tehát nem kell mindig a vizuális és az akusztikus médiumok váltakozását erőltetni. Az intermedialitás illetően kibővítései során a figyelem megerősítését és a főtémát befogadó kontextus kibontásának kezdeteit képezheti az is, ha röviden utalunk arra, hogyan készülhetett a fotó vagy a filmrészlet abban a korban. Szemiotikai értelemben ez a jeltörténeti dimenzió megnyitását jelenti, amely a **hetedik szemiotikai mozzanat**. Így már négydimenzióssá válik a szemléltetési folyamat szemiotikai megtervezése.

A hívójel kibővítése nagyobb jelalakzattá és a kontextus bővítésének kezdetei

57

Az ikonikus hívójel elsődleges funkciója, mint arra már utaltunk, a figyelemfelkeltés, mert ez készíti elő a fő témát, amiről szó lesz az órán. A hívójel értelmezése után következhet a fő téma bővebb kifejtése, és a kezdeti kontextuálás elindítása. Ennek folytatásaképpen majd a hívójel bővítményei is tágabb kontextusba kerülnek. A hívójel funkcióját betöltő szemléltető anyagot csak fokozatosan illesztjük vissza abba az első és eredeti szemléltető egészbe, ahonnan kivettük. Ezért élünk azzal a lehetőséggel, hogy kiegészítsük további elemekkel, vagyis néhány más, szintén az egészhez tartozó, vagy arra utaló részt fűzünk hozzá. Ez egyrészt szintaktikai, másrészt szemantikai bővítés. Így kihasználjuk azt a szintaktikai lehetőséget, hogy a hívójelet vagy hívójelalakzatot nagyobb jelalakzattá, például egy, az egész felé mutató jelsorrá vagy más jelalakzattá változtassuk. Így, ezzel a szintaktikai művelettel, jobban ki tudjuk használni azt a centrális érdeklődést – fenntartva a figyelmet –, amely a hívójelként szolgáló szemléltető elem köré szövődött még az óra elején. Ez a további szintaktikai bővítés a **nyolcadik szemiotikai mozzanat**.

Csak a szintaktikai kiegészítés után célszerű a kontextus kibővítése felé fordulni. Ennek során lehet a tanulók aktív részvételét kezdeményezni, amennyiben vannak előzetes ismereteik a témával kapcsolatban, például azokat korábban tanulták, olvasták vagy filmet néztek róla, esetleg egy másik tananyaghoz kapcsolva már megismerték. Ebben a fázisban már a tanulók is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a fő téma kontextusa irányított kérdések segítségével fokozatosan alakot öltjön. Ha képesek az új ismereteiket hozzákapcsolni a korábbi tudásukhoz, akkor még inkább rögzül bennük a téma.

Az irányított kérdésekkel azt is kezdeményezni lehet, hogy a tanulók a hívójel kibontotta témát „megforgassák”, azaz különféle asszociációkkal összekapcsolják. Ha szükséges, ennek végeztével ismét összekötheti a tanár a hívójelalakzatot a főtémával.

A hívójelalakzat indexikalizálása a forrásul szolgáló szemléltető anyag egészébe való integrálásával

Egy *pars pro toto* típusú ikonikus jelet azzal változtathatunk indexikus jellé, ha abba az egészbe integráljuk, amelyben ott van a jeltárgya is, amelyhez hasonlít. Így a jelhordozó fizikai vagy logikai összefüggésbe kerül a saját jeltárgyával. Ez a szemantikai és azon belül indexikalizáló művelet a **kilencedik szemiotikai mozzanat**, amely azt is megmutatja, hogy a szemiotika nemcsak a jelenségek leírásával, hanem megváltoztatásukkal is foglalkozik.

A tanítási téma kifejtésének és szemléltetésének harmadik szakaszában a szintaktikai bővítésen átesett hívójelalakzatot beolvasztjuk az eredeti egészbe, amelyből kivettük. Így módon a rész vagy a részek visszakerülnek az egészbe. Ekkorra már a szemléltető egész anyag körül kiépül az az értelmező tágabb kontextus a történelmi anyagból, amelyet már eddig is szemléltetett. Mivel már korábban, a második szakaszban is kontextusba került, ezért a tanulóknál számos asszociációval kiegészülve kerül vissza az egészbe, ami számukra egy új, de mégsem teljesen ismeretlen jelenség. A képeket tehát más képek közé, a filmrészleteket más filmrészlet mellé érdemes helyezni. Ekkor a hívójelalakzatként szolgáló szemléltető anyagot még mindig övezi valamilyen kiemelt figyelem, ami elősegíti a tanulóknál a nehezebben érthető, bonyolultabb harmadik kontextus megértését is.

A hívójelalakzatra irányuló figyelem e maximális kihasználását egy reklám-szemiotikai tapasztalat is támogatja. Eszerint valamely termék korábbi reklámjainak egyes kisebb elemeit hívójeleként vagy visszautaló jeleként érdemes a következő, új reklám egészébe beleintegrálni. Így ugyanis az új reklám fogadtatásában együtt lesz egyrészt a megismerés, mármint az új elemeké, és, másrészt, a ráismerés, a már ismert elemek észlelése. E kettőnek az ötvözte nagyobb hatást vált ki. A fenti szemléltetési formáció folyamatában mindvégig együtt volt a megismertetés és a ráismertetés. Ez a **tizedik szemiotikai mozzanat**.

A képek, filmrészletek, ábrák stb. közötti kapcsolat elemzésébe kismértékben érdemes a tanulókat is bevonni. Kérdések segítségével ők maguk tudnak értelmezést adni, rávezetéssel képesek a fontosabb jelek közötti viszonyokat felismerni és ezzel tudatosítani lehet bennük jelsorokat. Ez ismét jelhasználati kérdés, tehát pragmatikai szempontból is értékelhető és fejleszthető. Ez a **tizenegyedik szemiotikai mozzanat**.

E szakaszban tehát a hívójelként használt rész abba az egészbe került bele, amelyből eredetileg vétetett. Ezzel párhuzamosan annak kontextusába is beletagolódik és megkapja az órai anyag egészében is a maga magyarázatát. Ennek folytán arra is rá lehet látni, illetve láttatni, hogy az anyag teljes struktúrájában a hívójelként és hívójelalakzatként használt anyag milyen strukturális pozíciót foglal el. Fel lehet ezt használni arra, hogy olyan, lényegében módszertani – és szemiotikai szempont-

ból jelhasználati, tehát pragmatikai – kérdéseket tegyünk fel, hogy mit lehetett volna még ilyen joggal kiemelni az egész anyagból és bemutatni mint hívójelet. Ez a tanulókat egy, és csak egy vonatkozásban egy kicsit a tanári pozícióba emeli, anélkül, hogy ők azt észrevennék, és így kreativitásra ösztönzi őket, mert más megfigyelési és elemzési pozícióba kerülnek e feladat következtében. A látásmódjuk a szemiotikai szemlélettel bővül. Ez az utolsó, **tizenkettedik szemiotikai mozzanat**.

A figyelem fókuszának ilyen, szemiotikai megalapozású kiterjesztése a továbbiakban, más órákon is, lehetővé teszi további szemléltető anyagok bevonását. Ezeket is érdemes lehet – egyebek mellett – az ikonikus hívójelalakzattal is összefűzni.

Egészében véve az adott oktatási folyamatban egyfajta fordított arányosság valósul meg a felvázolt szemléltetés során: az ikonikus hívójelet övező centrális figyelem fokozatosan kiterjedt és ezáltal osztódott ott, ahol a szintaktikai bővítés és a kontextuális bővítések lezajlanak. Végül ez a figyelem a harmadik, az egészet is tartalmazó kontextus elemei és maga az egész között szétoszlik. Ez azt is magával hozza azonban, hogy a centrális figyelem erőssége gyengül, miközben a fókusz fokozatosan kiterjed a szemléltetett anyag egészére. Ezt a kiterjedést alapozzák meg a szemléltetést kibontakoztató szintaktikai, és a hozzájuk kapcsolódó szemantikai és pragmatikai műveletek. Ez utóbbiak szemiotikai szempontból azt hozzák magukkal, hogy az úgynevezett jelmetszet, vagyis azoknak a jelviszonyoknak az összessége, amelyeket a tudatos és a periférikus figyelem egyszerre és egy rövid időre kimetsz a világból a jelértelmező számára, egyre szélesebb és gazdagabb lesz, miközben rájuk, ezekre a jelelemekre a tudatos figyelemből egyre kevesebb jut.

Az összegezés szakasza és a szemiotikai aspektusok

Ha egy oktatási témakör feldolgozásának a végefelé járunk, lehetőség van az órán egyrészt tartalmi, másrészt módszertani általánosítások kezdeményezésére. Tartalmi általánosítás az, ha arra kérjük fel a tanulókat, hogy az ikonikus hívójel vagy jelalakzat közvetítette információkat helyezték még tágabb történelmi kontextusba. Például kérhetjük a tanulókat arra, hogy keressenek párhuzamot a korábban tanultakkal, kapcsolják össze ezeket az információkat más történelmi eseményekkel is.

Módszertani általánosítás az, hogy ha arra kérjük a tanulókat, hogy korábbi órák anyagából emeljenek ki olyan részleteket, amelyek hasonlóképpen hívójeleké váltak. Ezt a munkát kiváltképpen az összefoglalásra használt órán érdemes elvégeztetni. A tanulók rávezetése arra, hogy módszertani elemeket is észrevegyenek és így a struktúrákra is felfigyeljenek, elősegítheti a rendszerszemlélet kialakítását. Ennek érzékeltetésére érdemes egy példát választanunk. A szemléltetésként használt anyagot a megfelelő helyen kell értelmezni: miért pont azt a hívójelet használtuk? Érdemes tudatosítani a tanulóknál, hogy nem csak a hívójelről van szó, az csak része a reprezentációnak, amellyel egy korról vagy történelmi eseménysorról akarunk nekik képet adni. Ezért ki kell emelni, hogy az alkalmazott hívójel egyfajta kiemelt példa, tanulási segédlet a tágabb kontextus megértésében. Ily módon maximálisan kiaknázzuk azt a figyelmet, amelyet a tanulók a kezdetben csak a hívójelként felhasznált szemléltető elemre fordítottak.

Összefoglalás. Milyen szerepet játszhatnak a szemiotikai elemzések és a jelalkotások egy tanóra megtervezésében?

A fő gondolatmenetünk az volt, hogy az óra elején a rész az egész helyett típusú ikonikus hívójelként használt szemléltető elemet a szemiotikai szintaktika, szemantika és pragmatika eszköztárát felhasználva kibővítsük, mert a tanulók figyelme az óra elején elsősorban ehhez kötődik. A figyelem eme kötődésének egyrészt a maximális kihasználására, másrészt a fókuszának a fokozatos kibővítésére törekedszünk, beleértve az intermedialitás kínálta lehetőségeket is, azzal a kiemelt céllal, hogy a tanulói figyelem folytonossága fennmaradjon. Ráműtöttünk arra, hogy egyszerre folyik a szintaktikai és szemantikai kibővítés és a történelmi főtéma mint hivatkozott kontextus kialakítása egészen addig, míg az ikonikus hívójelként szolgáló szemléltető elem mint rész teljesen be nem integrálódik abba a szemléltető egészbe, amelyből kiemeltük. Megvilágítottuk azt is, hogy a mindezzel párhuzamosan folyó szemantikai kibővítéseket különböző intermediális szemléltetési formákkal célszerű megvalósítani.

Végül kiemeltük azt, hogy a tanulók előtt meg lehet nyitni az általánosítás kétfajta mezőjét. A korábbi órák kapcsolódó anyagaira utalva egyrészt tartalmi összekapcsolásokra, másrészt módszertani hasonlóságok felismerésére lehet bátorítani őket. Mindezzel az absztrakciós képességeiket és rendszerekben való gondolkodásukat lehet fejleszteni.

60

A szemiotikai lépések összesítő táblázata a tanárok számára

Első szemiotikai mozzanat: Együtt áll egy jelviszony három fő összetevője a szemléltetés kiemelendő mozzanatának kiválasztásával.

Második szemiotikai mozzanat: Annak tudatosítása, hogy nemcsak egy jel, hanem egy jelalakzat kiválasztása történt meg.

Harmadik szemiotikai mozzanat: A kiválasztott szemléltető elem diagrammatikus ikonicitású, amelyből a kibontakozás során *pars pro toto* típusú ikonicitással rendelkező jelalakzat lesz.

Negyedik szemiotikai mozzanat: A pragmatikai dimenzió megnyitása azzal, hogy a szemléltető pedagógus figyelembe veszi a tanulók (a jelértelmezők) jelhasználati képességeit és szokásait.

Ötödik szemiotikai mozzanat: A szemléltetés folyamata egy kibontakozó szintaktikai építkezés a nagyobb jelalakzatok kialakítása érdekében.

Hatodik szemiotikai mozzanat: Az interikonicitás kialakítása a szemléltetésben avégett, hogy a vizuális mellett az akusztikus ikonicitás (pl. zene, elhangzott beszéd részlete) is megjelenjék. **Hetedik szemiotikai mozzanat:** A jeltörténeti dimenzió megnyitása az eseményekről készült fotók, film- és hangfelvételek kis részének bemutatásával vagy azokra történő utalással.

Nyolcadik szemiotikai mozzanat: A szemléltetés további elemeire támaszkodva a tanár a hívójelalakzatként használt nyitó szemléltető elemet nagyobb jelalakzattá teszi.

Kilencedik szemiotikai mozzanat: Az eredetileg diagrammatikus, majd *pars pro toto* típusú ikonikus jelalakzat végül indexikus jelalakzattá válik az óra-anyag egészébe való integrálással.

Tizedik szemiotikai mozzanat: A korábbi óra jeleire való visszautalással azok integrálása az aktuális szemléltetési folyamatba, mert nemcsak megismertetés, hanem ráismertetés is folyik.

Tizenegyedik szemiotikai mozzanat: A tanulók kismértékű bevonása a szemléltetés részletei közötti kapcsolatok szemiotikai jellegű elemzésébe a jelhasználat tudatosítása érdekében. Ez egyben visszacsatolás is a negyedik és a tizedik mozzanathoz.

Irodalom

- GAUL-ÁCS Ágnes, GAUL Emil, GERGELYNÉ KISS Melinda, KÁRPÁTI Andrea, KLIMA Gábor, KOVÁCS Hajnalka, PÓCZOS Valéria, TÓTH Tibor, TÓTH Zsuzsanna, *Vizuális kommunikáció az oktatásban* (elektronikus dok.). Mindenki iskolája sorozat, Budapest: ELTE, 2019.
- FALUS Iván (szerk.), *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*, 7. kiadás utánn nyomása. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2007.
- KONDAKOW, Nikolaj I., *Wörterbuch der Logik*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1978.
- KÖVECSESNÉ GÖSI Viktória, *A digitális korszak oktatásmódszertani kihívásai*, Győr: Széchenyi István Egyetem, 2010.
- SZÍVÓS Mihály, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir, 2012.
- SZÍVÓS Mihály, *A szemiotikaoktatás lehetséges stratégiáiról és a szemiotikai oktatási minimumról. Lassan körvonalazódó alapelvek. = Jeltudós a katedrán II. Tanulmányok a szemiotika oktatásáról.* szerk. Szívós Mihály, Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2022, 83–103.
- SZÍVÓS Mihály, *A szemiotika mint módszertani komponens a didaktikában és a tanulásmódszertanban. Néhány alapvető alkalmazási lehetőség felvázolása = Jeltudós a katedrán II. Tanulmányok a szemiotika oktatásáról.* szerk. Szívós Mihály, Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2022, 104–111.

The school illustration by means of the “part instead of the whole”-type of iconicity in the context of intermediality

Abstract. In their study of the semiotics of education, the authors seek to interpret and build upon a proven form of visualization in the teaching of history in primary schools using the tools of intermediality. Using the “part instead of the whole”-form of visualisation, the teacher begins the history lesson by presenting visual material that can be easily developed into an iconic sign for the whole lesson. By consciously exploiting the iconic nature of this illustrative part of the material that is first presented, it is possible to maintain the pupils’ interest more effectively. In addition, the arrangement of the other illustrative material around the iconic sign used and its organic association with it can help students’ understanding of the historical event or process. The centrality of the illustrative material thus chosen as an iconic sign also provides a deeper basis for the lesson summary. This use of the ‘part rather than the whole’ form of illustration is based on an analysis of the practice of lessons in schools. Given that the topic is still uncommon in Hungarian literature, the authors have highlighted in the text the key semiotic moments that have provided the basis for the further development of this form of visualisation.

Keywords: semiotics of education, iconicity, semantics, syntactics, sign-formation, copy-like, diagrammatic and metaphorical iconicity, sign-use.

Szívós Mihály, DSc

Az MTA nyugalmazott főmunkatársa

62

Vámos Hanna, PhD.

történelemtanár, Gödöllői Damjanich János Általános Iskola